

ŞƏRQŞÜNASLIQ**ƏRƏB DİLİNİN AZƏRBAYCANDA YAYILMASI VƏ ÖYRƏNİLMƏSİ****K.İ.EYVAZOVA*****Bakı Dövlət Universiteti***

Ümummüsəlman mədəniyyətini ifadə edən ərəb dilinin yayıldığı və öyrənilməsi ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Azərbaycanda ərəb dilinin yayılması və öyrənilməsinin öz zəngin və qədim tarixi vardır. Başlıqdan görüldüyü kimi, hazırkı məqalə məhz bu mövzuya həsr olunmuşdur. Təbii ki, mövzunun əhatə dairəsi olduqca böyükdür. Ərəb dilinin Azərbaycanda öyrənilməsi tarixi bir neçə mərhələyə bölünür. Məqalədə müəllif əsasən ərəb dilinin ölkəmizdə yayılması və öyrənilməsinə orta əsrlər zəminində qısa nəzər salmış, ərəb dilinin Azərbaycanda yayılması və öyrənilməsinin ilkin mərhələlərini işıqlandırmışa çalışmışdır.

Məlum olduğu kimi, VIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan başdan-başa ərəb xilafətinin tərkibinə qatılmışdı. Azərbaycanın vahid dövlətdə-xilafətdə birləşdirilməsi onun iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu, ölkənin ayrı-ayrı rayonları arasında möhkəm birlik və təmas yaratmaqla yanaşı, onun xarici ölkələrlə qarşılıqlı əlaqəsinin genişləndirilməsinə real imkan verirdi [8, 21].

Əlbəttə, ərəb dili Azərbaycanın əqli və mədəni həyatına dərhal daxil ola bilməzdi. O, tədricən əvvəl dini və siyasi bir dil olmaq etibarını yayılmağa başlamış, müəyyən bir zaman keçdikdən sonra elmi və ədəbi əsərlərin dili kimi qərarlaşmışdır. Doğrudur, bu dil Azərbaycanda hakim mövqə tutmazdan əvvəl ərəblər tərəfindən əsir alınmış bir sıra azərbaycanlı şairlər öz qələmlərini ərəb dilində sınımış, hətta ərəbləri belə heyrətə salan kamil sənət nümunələri yaratmışlar [7, 30].

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanın erkən ərəbdilli şair və ədiblərinin yaradıcılığı VII–VIII əsrlərin hüduuna aiddir [1, 2, 272].

M.Mahmudovun fikrincə, Azərbaycanda anadan olan və ilk təhsillərini burada alan ərəbdilli alimlərə gəldikdə isə onların ilk nümayəndələrinə yalnız IX əsrdə təsadüf olunur [7, 81].

Azərbaycanın xilafətin tərkibinə daxil olması ölkənin mədəni həyatında dərin iz qoyur. Bu vəziyyət müvəqqəti olsa da, məhsuldar qüvvələrin inkişafını və ölkənin mədəni tərəqqisini ləngitmə də Azərbaycanın geniş ərazisinin xilafətin tərkibinə daxil edilməsi obyektiv olaraq onu ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb etdi və İslamın burada geniş vüsət tapmasına şərait yaratdı. Lakin Yaxın və Orta Şərqlin bir çox ölkələrində

(İraqda, Orta Asiyada və s.) olduğu kimi tarixi Azərbaycan ərazisində də bu proses yerli ədəbi dillərin inkişafına ara verdi. Orta əsr ərəb mədəniyyəti tarixində ən məhsuldar çağın başladığı bu dövrdə «ərəb» ifadəsi öz məzmununu dəyişdi. Xilafətin ərəb dilini həm ədəbi, həm danışiq dili kimi qəbul edərək son nəticə olaraq «ərəbləşmiş» xalqları (suriyalılar, misirlilər və b.) ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yaranması prosesinə fəal surətdə qoşulub, bu mədəniyyəti qədim Şərqi və antik dünya xalqlarından onlara irs qalmış ənənələrlə zənginləşdirirdilər. Bununla yanaşı, xilafətin ərəbləşməyib, yalnız müsəlmanlaşmış bir çox xalqı, o cümlədən azərbaycanlılar, tədricən ərəblərin dini ilə birlikdə onların dillərini də mənimsəyərək, az qala XI əsrədək elmi, dini və ədəbi yaradıcılıqda bu məqsədlə latın dilindən istifadə edən avropalılar kimi ərəb dilini işlətməyə başladılar.

Artıq 1-2 əsrdən sonra bu dili bilmək mədəniyyət göstəricisinə çevrildi. Quranın yalnız yazıldığı dildə öyrənilməsi də ərəb dilinin işlənmə və mənimsənilmə arealını genişləndirirdi. Hər bir müsəlman (bəzən də müxtəlif mənafeli qeyri-müsəlman) millətindən asılı olmayaraq xilafət xalqlarının ünsiyyət dilinə çevrilmiş ərəb dilini öyrənməyə çalışırdı.

IX əsrdən başlayaraq xilafətin ən böyük şəhərləri – Dəməşq, Bağdad, Hələb, Bəsrə, o cümlədən Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Şamaxı və başqa təhsil ocaqları, kitabxanaları, məscidləri olan mədəni mərkəzlərə çevrilirdilər [1, 2, 259-260].

Həmçinin ərəb dilinin Azərbaycanda genişlənməsində Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş və ya köçüb gəlmiş ərəb qəbilələri də az rol oynamışlar. Belə ki, əl-Bəlazuri yazır ki, ərəblər Azərbaycanı fəth edəndə Bəsrə və Kufədən (İraq), Suriyadan çoxlu tayfa bura axışdı... Torpaq sahəsi aldı [1, 1, 11].

Yenə də əl-Bəlazuri və əl-İstəhri göstərir ki, Dərbənddə 24 min suriyalı yerləşdirilmişdir. Bərdə, Beyləqan, Qəbələ və Aranın başqa şəhərlərinin ətrafı ərəb tayfaları tərəfindən tutuldu.

Ərəb ölkələrinə mühacirət etmiş azərbaycanlılar kimi, Azərbaycana gəlmiş ərəb tayfaları da öz mədəniyyət və incəsənətlərini gətirirdilər. Ərəb mədəniyyəti, ərəb ədəbiyyatı xalqımızın zəngin mədəni irsi ilə qaynayıb-qarışırdı. İraqdan, Suriyadan, hətta Yəməndən Azərbaycana gəlmiş ərəb tayfalarının düşərgələrini B.B.Bartold «ümummüsəlman tipli mədəniyyətin yarandığı yerlər» adlandırır [11, 172-174].

Beləliklə, Azərbaycan və ərəb mühacirləri milli mədəniyyətlərin daşıyıcısına çevrilirdilər. Bu ölkələrin xilafət tərkibində olması və ərəb dilinin hegemon mövqeyi bütün bu prosesləri asanlaşdırır, ona şərait yaradırdı [6, 27].

Orta əsrlərdə bütün müsəlman Şərqiində geniş yayılan ərəb dili bir müddət elm və mədəniyyət sahəsində Azərbaycan dilini də sıxışdırır. Burada qiymətli elmi və ədəbi əsərlərin əksəriyyəti ərəb dilində yaranırdı, yazılırdı [13].

Tarixi şəraitin nəticəsi olaraq azərbaycanlılar ərəb ölkələrində, ərəblər isə Azərbaycanda VII-IX əsrlərdə bütöv tayfalar, etnik qruplar şəklində məskunlaşmış, öz mədəniyyət və ədəbiyyatlarını yaratmışlar. «Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələri» mövzusu ətrafında tədqiqatlar aparan F.Əliyev qeyd edir ki, VII-XII əsrlərdə ərəb dilində yazıb-yaratmış, əsərləri az-çox bizə məlum olan elə bir azərbaycanlı şair və alim tapmaq çətinidir ki, o, müəyyən müddət ərəb mühitində yaşamamış olsun. Əbu

Bəkr Əhməd əl-Bağdadi, Əbu Səid əs-Səmani, Əbu Muhamməd Əbdürrəhman əl-Əsnəvi kimi cəmi üç ərəb təzkirəçisinin əsərlərində iki yüzə qədər azərbaycanlı alimdən bəhs olunur. Digər mənbələrdə də biz azərbaycanlı alim və şairlər haqqında məlumatlara tez-tez rast gəlirik. Onların böyük əksəriyyəti xilafətə məxsus olan dini və elmi mərkəzlərdə ərəbcə təhsil almış və ana dili ilə yanaşı, ərəb dilində də yazıb-yaratmışlar [6, 29].

Azərbaycana gəlmiş ərəblər doğma dillərinin xilafətin bu bölgəsində də aparıcı rol oynamasından istifadə edərək, yerli əhali arasında ərəb dili və bəzi hallarda ərəb kitab mədəniyyətinin yayılmasına (xüsusilə, Quran, onun təfsirləri, sərf-nəhf kitabları və s) kömək edirdilər. Bu işdə Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələr də az rol oynamırdı [1, 2, 260; 12, 157].

Azərbaycanda o zamankı islam ehkamlarının şərhilə bərabər ərəb dilinin qrammatikası, poetika, təbiətşünaslıq, astrologiya (nücum), müsəlman hüququ (fiqh), riyaziyyat, məntiq kimi fənlər tədris edilirdi. Mədrəsədə təhsil alanlar ərəb dilini öyrəndikdən sonra, başqa elmi biliklərə öylənərək bütün müsəlman Şərqi mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə edirdilər [14, 26].

Verilən məlumatlarda göstərilir ki, ərəblər xilafətə daxil olan türk əhalisinə məscidlər nəzdindəki mədrəsələrdə ərəb dilini və Quranı öyrətməklə maarifçilik siyasəti yeridirdilər [2, 143].

Ərəb dilinin yayılmasının əhatə dairəsini izlədikcə görürük ki, əvvəlcə dini, daha sonra siyasi, ideoloji hakimiyyətin ünsiyyət vasitəsi olan bu dil tarixin sonrakı gedişində bütün bunlarla kifəylənməyib, elm, təhsil, eləcə də tarixdə «qızıl dövr» adlandırılan Abbasilər dövründə qüdrətli ümummüsəlman mədəniyyətini ifadə edən bir dilə çevrilir.

Orta əsrlərdə ərəb dili bir neçə əsr ərzində inkişaf etmiş dünyanın hər bir yerində elm, mədəniyyət, düşüncə dili olmaqda davam edir [16, 4]

Ümumiyyətlə, IX əsrin sonuna qədər illahiyyat, filologiya və təbiət elmlərində əsərlər ərəb dilində qələmə alınmayana qədər müsəlman sivilizasiyası tərəfindən qəbul edilmirdi [14, 64].

Buna görə də Şərqdə elmi mərkəzlər kimi tanınan Bağdad, Kufə, Bəsrə və başqa şəhərlərdə toplanmış alimlərin hamısı öz elmi araşdırmalarını ərəbcə aparırdılar. Başqa ölkələrdən, o cümlədən Azərbaycandan da həmin şəhərlərə gedərək təhsil alıb, orada qalıb elmi iş aparan və ya geri qayıdan alimlər öz əsərlərini ərəbcə yazırdılar. Bu alimlər ərəb dilində tibb, məntiq, fəlsəfə, fiqh, nücum, poetika, dilçilik və s. sahələrə aid çoxlu əsərlər həsr etmişlər [3, 44].

X əsrdən başlayaraq Azərbaycan alimləri Şərqə ya dəvət olunur, ya da köçüb islam Şərqi məşhur şəhərlərində elmi-tədqiqat işləri aparır və ya o zamanın ali məktəblərində-mədrəsələrdə elmin bu və ya digər sahələrinə aid mühazirələr oxuyurdular. Akademik Z.M.Bünyadov Azərbaycanda Atabəylər dövründə elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafından bəhs edərək yazır: «Mənbələr çoxlu Azərbaycan aliminin təkcə Azərbaycan şəhərlərində deyil, Bağdad və Qahirə şəhərlərində də biz indi təhsil müəssisəsi adlandırdığımız mədrəsələrdə işlədikləri haqqında məlumat verir» [12, 234]. Əsərdə bu alimlərdən 14-nün adı çəkilir.

Ərəb dilinin Azərbaycanda işlənməsi və öyrənilməsinə daha bir sübut kimi qeyd edə bilərik ki, IX-X əsrlərdə hazırlanmış cümlələrdə, şərh antologiyalarında azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığından nümunələr ve-

rilmişdir. İbn Qüteybənin (828-889) «Şeir və şairlər» («Əş-şir və-ş-sua-ra») [17], Əbulfərəc İsfahaninin (897-966) «Nəğmələr kitabı» («Kitabu-l-əğani») [18], Əbu Ubeydullah Məhəmməd ibn İmran ibn Musa əl-Mərzubaninin (890-988) «Şairlər ensiklopediyası» («Mucəmə əş-şüəra») [19] əsərlərində İsmayıl ibn Yəssar, Musa Şəhəvat və Əbülabbas Əma kimi azərbaycanlı şairlərin ərəbcə şerlərindən nümunələr verilmişdir [8, 25]

Böyük ərəb ensiklopedist alimi Əbu Osman Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz (775-868) Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verən ilk müəlliflərdən biridir. Həmçinin Əbu-l-Abbas Məhəmməd ibn Yəzid əl-Mubərrədin «Əl-kamil fi-l-luğə va-l-ədəb» («Dilə və ədəbiyyata dair mükəmməl kitab») əsəri orta əsr ərəbdilli mədəniyyəti öyrənmək üçün ən qiymətli məxəzlərdən biridir. Alimin bu əsərində ərəb-Azərbaycan əlaqələrinə dair maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Əbu Mənsur Əs-Səalibinin (961-1037) «Yətimət əd-dəhr fi şüəra əhl-l-asr» («Dövrün şairləri haqqında dövrənin yeganəsi»), Əbu-l-Həsən Əli əl-Həsən ibn Əli əl-Baxərzinin «Dumyat əl-qasr va usrat əhl-l-asr» («Qısa təsvir və əsrin seçilmiş adamları»), məcmuəsinin Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Eləcə də, Əbu Bəkr Əhməd ibn Əli əl-Xətib əl-Bağdadi (1002-1071) on dörd cildlik məşhur «Tarix Bağdad əl-mədinət əs-sələm» («Bağdadın, yaxud sülh şəhərinin tarixi») əsərində müxtəlif illərdə Bağdadda yaşayan, yaxud müvəqqəti olaraq Bağdada gələn görkəmli şəxsiyyətlərdən bəhs etmişdir ki, burada çoxlu Azərbaycan alimlərinə yer verilmişdir.

Ərəbdilli Azərbaycan mədəniyyəti, elmi fikrinin keçdiyi inkişaf yolunu Əbu Səid əs-Səmanın (1114-1166) «Kitəb əl-ənsab» («Nəsəblər kitabı») Yaqut əl-Həməvinin «Mucəmə əl-buldən» («ölkələr və şəhərlər salnaməsi»), İbn Xəlliqanın «Vafəyətü-l-ayən» («Məşhur adamların vəfatı») əsərində də izləmək mümkündür.

Həmçinin ərəb mənbələri [20, 530] göstərir ki, öz əsərlərini ərəb dilində yazmış orta əsr alim və mədəniyyət xadimləri arasında, xüsusən Bakı və Naxçıvandan olan azərbaycanlılar az deyildi. Onların da əksəriyyəti öz təhsillərini Bağdad, Tunis və Ərəb Şərqiyyənin başqa mədəniyyət mərkəzlərində almışlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, İslamın geniş vüsəti ilə əlaqədar bu dini qəbul etmiş bütün xalqlar kimi ümumi «müsəlman» məfhumu ilə birləşmiş azərbaycanlılar da, xüsusilə IX əsrin ortaları – X əsrlərdə tərəqqi, X-XII əsrlərdə isə çiçəklənmə dövrünü keçirən müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində iştirak edirdilər. Ərəb Şərqiyyənin mədəni mərkəzləri olan Bağdad, Kufə, Bəsrə, Dəməşq, Qahirə və başqa şəhərlərə təhsil almaq üçün çoxlu azərbaycanlılar gedirdi [12, 60; 1, 4, 260].

Xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, Azərbaycanlı alimlər Bağdad, Hələb, Dəməşq, Qahirə kimi elm mərkəzlərinin özündə belə ərəblərə müxtəlif elm sahələri üzrə - fiqh, hədis, təfsir, ədəbiyyat və dildən dərs demişlər [16, 293-295; 299, 52].

XI əsr Azərbaycanda ərəbdilli mədəniyyətin coşqun inkişafı onun ədəbi həyatın bütün sahələrində parlaq təzahürü ilə səciyyə olunur. Ərəb dili artıq bu dövrdə tam hakim mövqə tutmuş, onun coğrafiyası xeyli genişlənmiş, Vətənimizin bütün şəhər və kəndlərini əhatə etmişdi.

Təbii ki, dillər bir-biri ilə əlaqədə olmuş və hakim dil olan ərəb dilindən Azərbaycan dilinə çoxlu sözlər keçmişdir. Hətta, dilçi alim

Ə.M.Dəmirçizadə qeyd edir ki, ilk dövrlərdə ərəb dili din və elm dili sayıldığı üçün, Azərbaycan ədəbi dilinin terminlər mənbəyi ərəb dili olmuş və demək olar ki, bütün elmi, siyasi, fəlsəfi və dini terminlər ərəb dilindən alınmışdır, bu isə o dövrün qanuni meyarı sayılırdı [3, 9].

XI əsrdə ərəb dilinin elmi və ədəbi fikrimizin bir çox sahələrinə dərinlən nüfuz etməsi ilə xarakterikdir. Bəhmənyar ibn Mərzban kimi böyük filosofun, Xətib Təbrizi kimi görkəmli dilçinin, ədəbiyyatşünasın, şərhçinin, onlarla ilahiyat aliminin, çoxlu şairin yetişdiyi bu dövr əsası bundan əvvəlki əsrlərdə qoyulmuş mədəniyyətimizin yeni inkişaf mərhələsini əks etdirir. Bu dövrdə yetişmiş alim və sənətkarların əksər hissəsi Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş, ən pis halda isə elm aləminə burada atılaraq sonradan başqa ölkələrə səfər etmişdir [7, 81].

Biz sonrakı dövrlərə də nəzər salarkən digər müsəlman dövlət və xalqlarında olduğu kimi Azərbaycanda da ərəb dilinin «Qurani-Kərim» dili kimi yaşamaqda və öyrənilməkdə davam etdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, XV əsrdə Azərbaycanın görkəmli alimi, filosof və şairi Seyid Yəhya Bakuvinin həyatına nəzər salarkən alimin təhsil aldığı Şamaxı şəhərindəki mədrəsədə dərs aldığı müəllimləri barədə «Şəfaül-əsrar» əsərindən məlumat alırıq. Burada böyük elm xadiminin yad etdiyi adlardan Mövlana Hafizəddin əl-Gərdəri haqqında «Müftiyul-ümmət», «Kaşifül-Gummə», «Lisanül-füsahəval-mutəkəllim» epitetlərindən istifadə etməsindən alimin bu şəxsdən ərəbcəni, bəlağət və xitabət dərslərini alması məlum olur [9, 19]. Təbii ki, bu kimi ədəbiyyatların nümunəsində Azərbaycanda ərəb dilinin o zamanlar hansı səviyyədə öyrənilməsi haqqında bir qədər də olsa məlumat alırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7cildə, II c., Bakı: Elm, 1998, 259 s; IV c., Bakı: Elm, 2000, 265 s.
2. Azərbaycan tarixi (qısa öçerk). Bakı: SSRİ EA Azərbaycan filialı, 1943, 152 s.
3. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996, 276 s.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: Elm, 1985, 315 s.
5. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin inkişaf yolları. Bakı: 1958, 44 s.
6. Əliyev F. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələri. Bakı: Yazıçı, 1987, 224 s.
7. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm, 1989, 207 s.
8. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: İrşad, 1994, 340 s.
9. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvətlik. Bakı: Qismət, 2005, 19 s.
10. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.
11. Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку: 1965, 383 с.
12. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Баку: Элм, 1978, 271с.
13. История русского востоковедения //www.allchina.ru/rus/orient/history.php.
14. Мамедов Р.А. Очерк истории города Нахичевана в период средневековья (X-XVII вв.). Баку: 1965, 293 с.
15. Фон Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры, М.: 1981, с.228
16. Philip K.H. Reecis d'Histore des Araphes. Payot. Paris, 1950.
17. ابن قتيبة ابو محمد عبد الله بن مسلم . الشعر و الشعراء، بيروت، دار الثقافة، الجزء الاول، ١٩٦٤، ص ٩٠٠ .
18. الاصفهاني ابو الفرج، كتاب الاغانى، القاهرة، دار الشعب، المجلد الثالث، سنة ١٩٦٩، ص ١٢١٤ .
19. المرزباني، ابو عبيد الله ابن عمران. معجم الشعراء، دار احياء الكتب العربية، سنة ٩٢٠
20. ياقوت الحموي. معجم البلدان. بيروت، ١٩٥٥، ص ٥٢٠ .

РАСПРОСТРАНЕНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

К.И.ЕЙВАЗОВА

РЕЗЮМЕ

Как явствует из названия, данная статья посвящена истории распространения арабского языка в Азербайджане. Здесь говорится о ведущей международной роли арабского языка в эпоху средневековья, о превращении этого языка в язык науки и культуры, а также о большой популярности арабского языка среди мусульманского населения, в том числе среди азербайджанского народа. Автором показаны пути проникновения и дальнейшего распространения данного языка в Азербайджане.

THE POPULARITY AND THE STUDY OF THE ARABIC LANGUAGE IN AZERBAIJAN

K.I.EYVAZOVA

SUMMARY

As one can see from the title, this article is dedicated to the history of the popularity and study of the Arabic language in Azerbaijan. The great international role of the Arabic language in the epoch of middle ages, transformation of this language into the language of science and culture, as well as the popularity of the Arabic language among the Moslems, including the Azerbaijani people are reflected in this article. The author shows the ways of penetration and further spread of this language in Azerbaijan.